

І. А. Стрижова

Одеський державний економічний університет

**РОЛЬ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ У ЗБЕРЕЖЕННІ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
(на матеріалах Півдня України)**

Як відомо, кожне покоління по-своєму сприймає і оцінює пам'ятки минулого. Сьогодні науковці мають довести, що для вивчення історико-культурних надбань українського народу вкрай необхідно науково проаналізувати умови розвитку пам'яткоохоронної справи попередніх століть. В цьому контексті дослідження пам'яткоохоронної діяльності регіональних краєзнавчих установ ХІХ століття становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. Воно дає можливість відтворити цілий зріз суспільного життя, показати своєрідність даного історичного періоду, визначити місце наукових установ у культурному, політичному та економічному житті тогочасного суспільства.

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. наукові товариства стали об'єктом вивчення досить широкого кола науковців. Проблеми становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи на Півдні України приділяли увагу такі відомі історики, археологи, краєзнавці, як П. К. Брун, А. І. Маркевич, А. К. Марков, А. С. Синявський, В. Н. Юргевич, які особисто збирали, вивчали і аналізували регіональні пам'ятки старовини. Їх праці, що мали переважно описовий характер, містили цікавий фактичний матеріал.

На сучасному етапі з'явився ряд наукових праць, які відзначаються глибоким підходом до діяльності товариств у ХІХ ст. Спробу відтворити історію товариств і дати належну оцінку їх діяльності у галузі дослідження та збереження давніх пам'яток зробили С. Заремба, М. Ковун, А. Непомнящий, І. Симоненко, В. Хмарський [9;10;13;26;30]. Та маємо зауважити, що наявні наукові роботи висвітлюють лише окремі питання, пов'язані з діяльністю краєзнавчих товариств Півдня України, переважно пам'яткознавчого, музеєзнавчого та археографічного характеру. Незважаючи на значні наукові здобутки, досвід діяльності наукових установ у пам'яткоохоронній справі південного регіону, її витоки та основні етапи розвитку,

на нашу думку, недостатньо повно висвітлено в історичній літературі. Ці проблеми потребують подальшого, більш глибокого, всестороннього наукового вивчення. Тому метою даної статті є огляд окремих аспектів діяльності краєзнавчих товариств Півдня України по збереженню української історико-культурної спадщини.

Дев'ятнадцяте століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження. Саме в цей час значно зростає інтерес до історії, археології, нумізматики, архівних матеріалів тощо. Все більше науковців звертають увагу на вивчення історичного розвитку окремих регіонів України, роблять вагомий внесок у дослідження місцевої історико-культурної спадщини та її збереження. Саме тому серед науковців постає питання щодо необхідності створення в містах різних регіонів України наукових установ, які б не тільки намагались зберегти історико-культурні пам'ятки, а й в значній мірі сприяти їх накопиченню з метою проведення подальшої науково-дослідної та науково-просвітительської роботи. Так, у 1823 році керч-енікольським градоначальником І. Стемпковським було поставлено питання про необхідність заснування в Одесі товариства, що ставило б своєю метою збереження та науковий опис всіх стародавніх пам'яток, знайдених у Новоросійському краї. Дослідницько-краєзнавчу роботу товариства І. Стемпковський вбачав у збереженні та публікації епіграфічних і нумізматичних джерел; проведенні археологічних розкопок поселень; здійсненні заходів щодо реставрації та охорони стародавніх споруд, графічній фіксації та картографуванні археологічних решток й, головне, створенні місцевих археологічних музеїв для наукової обробки знахідок [28, с. 49–52]. Працю І. Стемпковського “Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае” можна справедливо назвати першою в Російській імперії комплексною дослідницькою програмою історико-культурних пам'яток Північного Причорномор'я, де уперше визначені стратегічні завдання вивчення історії південного краю.

І хоча дана програма втілювалася у життя непланомірно, вона мала важливе значення для проведення пам'яткоохоронної роботи на Півдні України у другій половині XIX століття. Створені в цей період наукові товариства усю свою діяльність намагались спрямувати на збирання, опис і збереження регіональних історико-культурних цінностей.

Великий внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи на Півдні України зробило засноване у 1839 році Одеське товариство історії та старожитностей. Члени-засновники Товариства — Д. М. Княжевич, О. С. Стурдза, М. Н. Мурзакевич, А. Я. Фабр, М. М. Кир'яков — з самого початку намагались залучити до його складу місцеву інтелігенцію, яка б ставила своїм завданням цілеспрямоване вивчення історичного минулого Новоросійського краю та Бессарабії.

Майже за вісімдесят три роки свого існування Одеське товариство зробило важливий внесок у збереження культурної спадщини українського народу у південному регіоні. По-перше, Товариством було створено власний музей старожитностей, контролювались Феодосійський музей (1850), стародавні фортеці в Судаку (1868) й Акермані (1896), Царський (1965) та Мелек-Чесменський кургани у Керчі (1869) [2, с. 55; 6, арк. 19; 12, с. 25–26]. Все це дало можливість вживати заходів щодо охорони давніх споруд, які знаходилися у розпорядженні Товариства, проводити детальні описи об'єктів дослідження. Результатом цього було складання списку історичних пам'яток Новоросійського краю 15 березня 1870 року [7].

По-друге, Одеське товариство мало право проводити розкопки по всьому Півдню України. Протягом перших років свого існування дана установа розпочала здійснювати широку археологічну програму майже по всій території Криму. Розкопки проходили на о. Левки (о. Зміїний), у Керчі, стародавній Ольвії, Феодосії та Судаку. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття розкопки в Криму фактично припинились, увага Товариства була зосереджена на археологічних пам'ятках територіально близьких до Одеси [1; 4, арк. 67, 74; 8, арк. 12–13, 65–71]. Внаслідок вжиття цих заходів члени Товариства знайшли, зібрали, придбали або ознайомились зі значною кількістю історичних пам'яток.

Наступним кроком у пам'яткоохоронній діяльності Одеського товариства історії та старожитностей була безпосередня охорона історико-культурної спадщини українського народу. Параграф 47 статуту говорить: “Если Общество получит сведение, что какой-либо древний памятник, находящийся в пределах Южной России, подвергается разрушению, или от небрежения, или от неимения средств к поддержанию, то оно, или само, будет иметь средства, поставит себе в обязанность принять оный под свое попечение, или будет ходатай-

твовать о вспоможенни и содействии, где следует через своих представителей” [29, с. 13]. У 1840 році М. Мурзакевичем було поставлено питання про збереження монументальних погребальних склепів Золотого і Царського курганів в Криму, що стояли без усякого догляду й охорони. Але ситуація не поліпшувалася, тому Товариство знову і знову клопоталося про охорону склепів у 1841, 1846, 1860, 1864 роках. Товариство кількаразово направляло головному командирові Чорноморського флоту М. П. Лазареву прохання про охорону руїн Херсонеса і заборону грабіжницьких розкопок на його городищі. У 1848 році Одеське товариство клопоталося перед Катеринославським єпископом Інокентієм про збереження виявлених у с. Покровському, там де була остання Запорозька Січ, хрестів з написами на могилах кошових отаманів К. Гордієнка та І. Сірка [5, арк. 4–8, 22, 62, 106–120]. Однак, незважаючи на всі зусилля Одеського товариства, становище практично не змінювалось на краще.

У другій половині XIX — на початку XX століття не менш важливу роль у збиранні історичних документальних матеріалів і вивченні пам’яток старовини відігравали губернські вчені архівні комісії. Як відомо, на терені України діяло сім архівних комісій: Таврійська (1887), Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Полтавська (1903), Катеринославська (1903), Київська (1912), Харківська (1915). Ініціатором заснування цих наукових установ був історик-юрист М. В. Калачов. Основним завданням їх було: зосередження і вічне збереження архівних справ і документів, що непотрібні для поточного діловодства, але більш-менш важливі в історичному відношенні; створення місцевих архівів, у які б надходили відібрані справи; публікація у власних періодичних виданнях документальних матеріалів і наукових досліджень. Однак Положення Комітету міністрів від 13 квітні 1884 року, що визначало права й обов’язки Комісій, не обмежувало сферу їх діяльності. У параграфі сьомому йшлося про те, що “вчені комісії, незалежно від прямого свого обов’язку, можуть, за місцевих обставин, включити до кола своїх занять розшук, опис і пояснення всяких інших пам’яток старовини” [22, с. XI]. Губернські архівні комісії значною мірою скористались цим параграфом, однак основною їх функцією все-таки залишалось створення історичного архіву.

Великий внесок у розвиток пам’яткоохоронної справи на Півдні України зробили Таврійська і Катеринославська вчені архівні комісії.

Відкриття та перші роки діяльності поставили перед членами цих установ питання про завдання й методи історико-краєзнавчих досліджень південного краю. Цьому, зокрема, було присвячено статтю члена Катеринославської комісії І. Вертоградова. До сфери наукових інтересів членів Комісії він відносив створення історичного архіву, дослідження різних пам'яток старовини, улаштування місцевої історичної бібліотеки, вивчення запорізької спадщини, складання історії Катеринославської губернії, археологічні дослідження курганів і могильників, збирання творів мистецтва, які мають художнє чи наукове значення [3, с. 43].

На першому плані роботи Комісій, безумовно, стояла археографічна діяльність. Для цього проводились ревізії губернських державних архівів, де вилучалися матеріали, що з наукової точки зору були найціннішими. Значним був приток джерел від стихійних надходжень і випадкових знахідок. Внаслідок цього утворювались історичні архіви.

Увагу Таврійської вченої архівної комісії привернули насамперед документальні матеріали з історії Криму від стародавніх часів до XIX століття. У 80–90-х роках XIX ст. членами комісії було переглянуто понад 30 тисяч архівних справ, до початку Першої світової війни — понад 150 тисяч. Це джерела з історії Криму у I тисячолітті н. е., актові матеріали з історії генуезьких колоній, ярлики кримських ханів (XV–XVIII ст.), матеріали про дипломатичні стосунки Кримського ханства з Московським царством та Османською імперією (XVI–XVII ст.) та деякі інші.

Співробітники Катеринославської вченої архівної комісії виявляли, зберігали й досліджували джерела з історії та культури України XVIII–XIX ст., які в основному стосувались Запоріжжя та Катеринославщини. Найактивнішими діячами у цій справі були В. Біднов, В. Богуміл, В. Машков, Я. Новицький. Саме завдяки їх зусиллям були знайдені і опубліковані документи церковного характеру, урядові документи з історії заселення південної України кінця XVII ст., історичні джерела з історії українського козацтва [30, с. 394–396; 31, с. 387] тощо.

Наступне завдання, яке постало перед вченими архівними комісіями, — це збереження речових пам'яток старовини. На Всеросійських археологічних з'їздах члени Таврійської вченої архівної ко-

місії Ф. Лашков, А. Маркевич, Х. Ящуржинський неодноразово говорили про необхідність справжньої охорони пам'яток матеріальної культури, аж до відчуження земель, на яких вони знаходились, на користь держави і визначення заходів покарання за розкрадання і руйнування пам'яток старовини. Комісія вважала, що такі заходи особливо необхідні для Таврійської губернії, де існували такі пам'ятки, як кургани, залишки античних і середньовічних фортець, печерні поселення, некрополі, храми і таке інше [14, с. 68].

Заходи, які вживалися Комісіями для охорони пам'яток старовини, головним чином являли собою простий догляд за ними. Їх члени робили фотознімки або докладний опис місцевих пам'яток, які були зруйновані і потребували термінової реставрації.

Завдяки негайному втручання членів Таврійської архівної комісії чимало історичних пам'яток вдалося врятувати. У 1890 році з метою порятунку залишків фрескового живопису в одній із стародавніх церков у м. Мангуп за клопотанням Комісії був закладений вхід, що припинило доступ до неї пастухів, у 1899 році відновлено первинний вигляд давньої мечеті у маєтку князя Долгорукого в Ескі-Сарай [11, с. 105; 17, с. 111; 23, с. 116]. У 1903 році було реставровано старовинну грецьку церкву Іоанна Богослова та мечеть Узбека у м. Старий Крим, а у 1907–1908 роках Комісія взяла участь у реставрації давнього вірменського храму Св. Урпата у Топловському жіночому монастирі [24, с. 57; 19, с. 184;]. Також реставровано мусульманську мечеть у с. Карагоз Феодосійського повіту у 1909 році та стародавню грецьку церкву у Феодосійському карантині у 1911 році [20, с. 123; 25, с. 44]. Пізніше ця наукова установа контролювала ремонт Петропавлівської церкви у м. Балаклаві у 1913 році [21, с. 349]. Також зусиллями Л. П. Коллі та А. І. Маркевича Комісією отримано від Міністерства внутрішніх справ у 1898 році 800 карбованців для упорядкування руїн візантійської фортеці в Алушті [18, с. 70], а у 1913 році — 1000 карбованців на ремонт вежі папи Климента VI у Феодосії [21, с. 349]. Ось тільки деякі факти про роботу Таврійської архівної комісії по збереженню стародавніх пам'яток Криму.

Дослідження речових пам'яток Катеринославською вченою архівною комісією не набули системного характеру. Пам'яткоохоронні заходи втілились в охороні й реставрації залишків укріплень від Жовтоводської битви, могили кошового отамана Івана Сірка, також надмогильних

запорізьких хрестів другої половини XVIII ст. та цвинтаря, де збереглися подібні старожитності. У 1904 році Комісія клопоталася перед міською управою про реставрацію Катерининської милі 1787 року та колони біля собору у Катеринославі [3, с. 42; 15, с. 3; 16, с. 163]. Робилися спроби скласти опис історичних пам'яток, наприклад “кам'яних баб”, які знаходяться в Катеринославській губернії, а також підготувати археологічну карту Катеринославської губернії [27, с. 228].

Таким чином, незважаючи на всі труднощі та перешкоди, з якими зустрічались наукові товариства при збереженні історико-культурної спадщини українського народу, вони мали велике значення для розвитку пам'ятоохоронної справи у південному регіоні. Ними було зібрано і обстежено документальні джерела, описано і реставровано чудові пам'ятки старовини. При товариствах створювались музеї, місцеві архіви, бібліотеки, здійснювалась публікація наукових досліджень і розвідок. Особлива увага приділялась клопотанням перед владою про вживання заходів щодо охорони пам'яток історії та культури, але співробітники наукових установ не завжди знаходили значну підтримку з боку урядовців.

Література

1. Бларамберг М. И. Археологические разыскания в Керчи //ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. 2. — Отд. 2-3. — С. 815-820.
2. Б. В. [Варнеке Б.]. Императорское Одесское общество истории и древностей. (1839-1914) // ЖМНП. — 1914. — №12. — С. 47-61.
3. Вертоградов И. К вопросу о задачах Екатеринославской ученой архивной комиссии // ЛЕУК — 1904. — Вып. 1. — С. 33-43.
4. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 3. 151 арк.
5. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 52. 121 арк.
6. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 70. 59 арк.
7. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 71. 5 арк.
8. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 181. 89 арк.
9. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. — К., 1995. — 448 с.
10. Ковун М. Е. Катеринославська вчена архівна комісія — центр історико-краєзнавчих досліджень Південної України початку ХХ ст. //Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія “Історія та географія”. — Харків: “ОВС”, 2002. — Вип. 9. — С. 61-64.
11. Маркевич А. Экскурсия на Мангуп // ИТУАК. — 1890. — №9. — С. 101-107.

12. Марти Ю. Ю. Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. — Одесса, 1913. — 88 с.
13. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX — начало XX века). Библиографическое исследование. — Симферополь, 2000. — 360 с.
14. Непомнящий А. Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам'ять століть. — 1998. — №6. — С. 66–71.
15. Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии (16 марта 1903 г. — 1 ноября 1904 г.) // ЛЕУАК. — 1904. — Вып. 1. — С. 1–9.
16. Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии (1 ноября 1904 г. — 1 ноября 1906 г.) // ЛЕУАК. — 1909. — Вып. 5. — С. 162–166.
17. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1890 год // ИТУАК. — 1891. — №12. — С. 110–114.
18. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1899 год // ИТУАК. — 1901. — №31. — С. 69–74.
19. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1907–1908 гг. // ИТУАК. — 1909. — №43. — С. 182–193.
20. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1909 год // ИТУАК. — 1910. — №44. — С. 122–131.
21. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1913 год // ИТУАК. — 1914. — №51. — С. 347–362.
22. Официальные документы по учреждению ученых архивных комиссий и губернских исторических архивов // Вестник археологии и истории. — СПб, 1885. — Вып. 1. — С. V–XVI.
23. Протокол Таврической ученой архивной комиссии 25 сентября 1899 года // ИТУАК. — 1899. — №3. — С. 108–118.
24. Протокол Таврической ученой архивной комиссии 5 сентября 1903 года // ИТУАК. — 1903. — №35. — С. 55–60.
25. Протокол Таврической ученой архивной комиссии 19 октября 1911 года // ИТУАК. — 1912. — №47. — С. 44–46.
26. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — 1998. — №2. — С. 23–37.
27. Синявский А. К XIII Археологическому съезду // ЛЕУАК. — 1904. — Вып. 1. — С. 226–233.
28. Стемпковский И. Мысли, относительно изыскания древностей в Новороссийском крае // Отечественные записки. — 1827. — Ч. 29. — № 81. — С. 40–72.
29. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — 17с.
30. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на Півдні України у XIX — на початку XX ст.: Дис. д-ра іст. ... наук. — Одеса, 2004. — 550 с.

31. Шведова О. И. Указатель “Трудов” губернских ученых архивных комиссий и отдельных их изданий // Археографический ежегодник за 1957. — М., 1958. — С. 377–433.

Ю. І. Сурай

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ПРОВІДНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УКРАЇНИ ПРО ПРОБЛЕМИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Патріотизм у всіх народів — це одна із основних духовних і культурних складових особистості. Він є природним почуттям для кожної нормальної людини, а його відсутність свідчить про явні хиби індивідуальної свідомості. Патріотизм має бути основою громадсько-політичного життя, фундаментом державної системи. Він тісно пов’язаний з професіоналізмом і тому його відсутність вказує на професійну непригодність до виконання державної, педагогічної чи суспільної роботи.

Виховання патріотичних почуттів стояло у центрі уваги вчених упродовж усієї історії людства. Видатний китайський філософ Конфуцій завжди підкреслював, що серед загальнолюдських якостей головні — пошана до предків, до батьків, народу, традицій [1]. Його ідеали мали великий вплив на формування політичної культури в Азії. А філософ, спадщину якого вважають підвалинами західної політичної філософії, Платон у своїй праці “Держава” підкреслював, що мета закону “не благо задля однієї якоїсь верстви населення, але добро задля всієї держави” [2]. Про виховання громадянських чеснот та патріотизму писали після античних філософів багато мислителів середньовіччя та нової і новітньої історії.

Саме тому актуальним завданням вчених-суспільствознавців є всебічне дослідження проблем патріотичного виховання молоді. Ці проблеми стали об’єктом постійної уваги українських вчених на початку ХХІ століття, про що свідчать багаточисельні статті на сторінках провідних періодичних видань. Особливу увагу варто приділяти журналам, заснованим в 2001 році Міністерством освіти і науки України, “Вища школа” і “Вища освіта України”.

Вітаючи появу журналу “Вища школа”, тодішній міністр освіти і